ONLINE JOURNAL
E-ISSN:3060-5490

INSTITUTE OF UZBEK NATIONAL
MUSICAL ART NAMED AFTER YUNUS RAJABI

Milliy Madaniyat Jurnali - Журнал Национальной Культуры

Journal of national CULTURE

Поступила: 19.02.2025 · Принята: 18.05.2025 · Опубликована: 01.06.2025
DOI: https://doi.org/10.64681/78z98f78

ilmiy uslubiy jurnali – научно-методический журнал – research and methodological journal

Institute of Uzbek National Musical Art named after Yunus Rajabi
JOURNAL OF NATIONAL CULTURE, 1(3), 2025
www.jnculture.uz

Tojikiston Maqom Akademiyasi musiqa va she'riyatning ritmik asoslarini jadal o'rganish to'g'risida

(On the intensive study of the rhythmic foundations of music and poetry at the Academy of Maqom of Tajikistan)

Latofat Abdurashidova

Department of Ethnomusicology, Faculty of Theory and Composition,

Novosibirsk State Conservatory named after M.I. Glinka

E-mail: abdurashidovalato@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada professional og'zaki musiqa ijrochilari tayyorlashning asosiy elementi – arab she'riyatida vujudga kelgan va fors va turkiy she'riy an'analarda yanada takomillashgan, Yaqin Sharq va Markaziy Osiyo madaniyatlarida keng ildiz otgan "aruz" verifikatsiya tizimini o'zlashtirish ko'rib chiqiladi. Aruz ham mumtoz she'riyat, ham maqom an'anasi musiqiy asarlari uchun muhim ritmik asos bo'lib xizmat qiladi. Maqolada Tojikiston xalq artisti Abduvali Abdulmadjidovich Abdurashidov tomonidan tashkil etilgan Dushanbe shahridagi Maqom akademiyasi misolida maqom shogirdiga aruz o'rgatish bosqichlari: musiqa va she'riyatning ritmik tamoyillarini chuqur o'rganish, doira chalish usullarini o'zlashtirish va uning formulasini tushunish kabi bosqichlar ko'rib chiqiladi. An'anaviy "ustod-shogird" tizimi doirasida versifikatsiyani musiqiy tafakkur bilan uzviy bog'lovchi pedagogik usullarga alohida e'tibor qaratilgan. Aruzning mahorati ijrochilarga turli metrik tuzilishga ega she'rlarni tanlab, ularni musiqiy ijroga kiritish, badiiy ifoda va improvizatsiya erkinligining yuksak darajasiga erishish, she'riy qiroatni cholg'u ritmi bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi.

Kalit so'zlar: aruz, maqom, ritm, doira, versiya, usul, og'zaki ijod, ustod-shogird tizimi

Abstract

The article examines a key element in the training of professional oral music performers – mastering the aruz versification system, which originated in Arabic poetry and was further developed in the Persian and Turkic poetic traditions, which are deeply rooted in the cultures of the Middle East and Central Asia. Aruz forms an essential rhythmic basis for both classical poetry and musical works of the maqom tradition. Using the example of the Maqom Academy in Dushanbe, founded by People's Artist of Tajikistan Abduvali Abdulmajidovich Abdurashidov, the article

examines the stages of aruz training for a maqom student: intensive study of the rhythmic principles of music and poetry, mastering the techniques of playing the doira (Tajik frame drum) and understanding its rhythmic formulas (usul). Particular attention is paid to pedagogical methods that integrate versification with musical thinking within the framework of the traditional ustod-shogird (master-student) system. Mastery of aruz allows performers to select poems with different metric structures and include them in musical performance, achieving a high degree of artistic expression and improvisational freedom, combining poetic recitation with instrumental rhythm.

Keywords: aruz, maqom, rhythm, doira, versification, usul, oral tradition, the ustod-shogird system

Аннотация

В статье рассматривается ключевой элемент подготовки исполнителей профессиональной устной музыки – освоение системы стихосложения «аруз», которая зародилась в арабской поэзии и получила дальнейшее развитие в персидской и тюркской поэтических традициях, широко укорененных в культурах Ближнего Востока и Центральной Азии. Аруз составляет существенную ритмическую основу как классической поэзии, так и музыкальных произведений традиции макома. На примере Академии макома в Душанбе, основанной народным артистом Таджикистана Абдували Абдулмаджидовичем Абдурашидовым, в статье рассматриваются этапы обучения арузу учеником-макомистом: интенсивное изучение ритмических принципов музыки и стиха, освоение приемов игры на дойре и понимание ее ритмических формул (усул). Особое внимание уделяется педагогическим методам, интегрирующим стихосложение с музыкальным мышлением в рамках традиционной системы «устод-шогирд» (мастер-ученик). Владение арузом позволяет исполнителям выбирать стихи с различной метрической структурой и включать их в музыкальное исполнение, достигая высокой степени художественного выражения и импровизационной свободы, сочетая поэтическую декламацию с инструментальным ритмом.

Ключевые слова: аруз, маком, ритм, дойра, стихосложение, усул, устная традиция, система устод-шогирд.

Aruz arab she’riyatida paydo bo‘lgan, O‘rta Osiyo fors va turkiylari she’riyatida taraqqiy etgan vazn tizimidir. Arab filologi Xalil ibn Ahmad (718-791) VIII asrda aruz nazariyasini yaratdi. Bu tizim cho‘ziq (uzun unlili ochiq bo‘g‘in yoki qisqa unlili yopiq bo‘g‘in, “—”) va qisqa (qisqa unlili ochiq bo‘g‘in, “V”)

bo‘g‘inlarning almashinishiga asoslangan. Bu bo‘g‘in birikmasi rukn (arab.) deb ataladi va misraning ritm hosil qiluvchi elementi hisoblanadi.

Shunday qilib, aruz Yaqin va O‘rta Sharq mamlakatlarida, xususan, eronzabon, turkiy va arab tillarida so‘zlashuvchi mamlakatlarda keng tarqalgan. Bu yerdagi barcha she’riyat yodgorliklari ana shu tizim asosida yaratilgan. Bu qatorga nomlari butun dunyoga mashhur bo‘lgan buyuk fors-tojik mumtoz shoirlari – Abu Abdulloh Rudakiy (858-941), Abulqosim Firdavsiy (935-1020), Umar Xayyom (1048-1131), Jaloliddin Rumiy (1207-1273), Sa’diy Sheroziy (1213-1293), Hofiz Sheroziy (1325-1390), Abdurahmon Jomiy (1414-1492) va boshqalar. Binobarin, mumtoz she’rni aruz deyish tabiiy ko‘rinadi, chunki aruz faqat vazn tizimining zaruriy elementi emas. Unda bayt tarkibidagi butun murakkab munosabatlar doirasi, misra poetikasi, uni yaratish uslub va uslubiyati, til va nutqning badiiy xususiyatlari, g‘oya va mazmunning maxsus takror ishlab chiqarish tizimi orqali qayta tiklanishi o‘rin olgan va bularning barchasini aruzdan tashqarida tasavvur etib bo‘lmaydi [7, b. 1657]. Belgilangan hudud an’anaviy musiqasining og‘zaki-professional vokal-cholg‘u janrlarini ham aruzsiz tasavvur etib bo‘lmaydi.

Ulardan eng muhimi *maqom* yoki *maqam*-dir (1-eslatma). Bu vokal va instrumental tukum bo'lib, u ham Yaqin va O'rta Sharq og'zaki va professional an'analaridagi (lad) pardaning ko'rsatkichidir.

Maqom an’anasining shakllanishi jarayonida musiqa ritmi hamisha muhim o‘rin tutgan bo‘lsa-da, u aruz sistematikasiga asoslangan ohang va she’riy tamoyillarning sintezi natijasida o‘z kamolotiga erishdi. Bu an’anaga bag‘ishlangan ilmiy risolalarda shunday ta’kidlanadi: uning mahalliy variantlaridan biri – tojikcha-o‘zbekcha “Shashmaqom”ni (2-izoh) turkumlik janr sifatida talqin qilish uning ritmik asoslari takomillashganidan keyin mumkin bo‘ldi.

Yuqorida tilga olingan hududning barcha mumtoz she’riyati aruz qonunlari va barcha mumtoz ohanglar asosida yaratilganligi, ularning ritmik tuzilishi she’r ritmi tuzilishi bilan bog‘liq bo‘lganligi sababli, ijrochi-maqomchi bu ilmni bilishi shart.

Aruzni o‘zlashtirishdan maqsad qo‘shiqchilarning to‘g‘ri akademik kuylash, mumtoz vokal asarlarini ijro etish qonuniyatlarini erkin o‘zlashtirib olishlari, misra va she’riy bo‘g‘inlar ritmining usul (zarb cholg‘u asbobining ostinato ritmik formulasi) va kuy ritmi bilan uyg‘un bo‘lishini ta’minlashdan iborat.

Shu bois aruz san’ati asoslarini bilishi va uni ijrochilikda qo‘llashi shart bo‘lgan professional maqom ijrochilari tayyorlash muammosi nihoyatda dolzarbdir. Mazkur maqolada Tojikiston Maqom Akademiyasida mumtoz xonandalar (og‘zaki ijodning professional musiqasi) tayyorlash metodologiyasi misolida ko‘rib chiqiladi.

Ma’lumki, Maqom akademiyasi asoschisi, Tojikiston xalq artisti A.A. Abdurashidov “ustod-shogird” munosabatlari doirasida an’anaviy ta’lim tizimini qayta tiklash vazifasini o‘z oldiga qo‘ydi. M.N. Drojina Maqom akademiyasi faoliyatiga bag‘ishlangan maqolasida shunday ta’kidlaydi: “Ustod-shogird tamoyillariga ko‘ra, mashg‘ulot musiqa va nazmni o‘rganishning ritmik tamoyillarini (aruzni o‘zlashtirishning sharqiy tizimi), doirada ijro etishni o‘zlashtirishdan boshlandi. Maqsad qo‘shiq qonunlarini erkin egallashga erishish, misra ritmining usul va ohang ritmi bilan uyg‘unlashishi” [6, b. 86]. Darhaqiqat, an’anaviy maqom maktabida ustozlar (o‘qituvchilar) shogirdga musiqani o‘rganishning ritmik tamoyillarini (ya’ni, birinchi navbatda, doira chalishni) o‘zlashtirish orqali o‘rgatishni boshladilar va shundan keyingina uning ohang tuzilmalarini o‘rganishga, jumladan, tanbur chalishni, pard tuzilishini va turkum sifatidagi Shashmaqomning musiqa-tovush tizimini o‘rganishga o‘tdilar.

Doira chalish musiqa va she’riyatni tashkil etishning ritmik tamoyillarini o‘rganishda amaliy ko‘nikma va malakalarni zaruriy egallashdir. Har bir an’anaviy professional xonanda, maqom san’ati ustasi doirada o‘z qo‘shig‘iga jo‘r bo‘lishi shart. Qolaversa, doira chalishni o'rganish nafaqat professional xonandalar, balki cholg'uchilar uchun ham zarur. Doira chalishni o‘rganayotganlar maqomni yaxshi bilishi, mutaxassis darajasida (qo‘shiq aytish yoki cholg‘u chalishni) bilishi shart.

Doira mustaqil o‘ynaladi, qo‘shiq kuylaganda o‘ziga hamroh bo‘lib, ansambllarda qo‘llaniladi (3-eslatma).

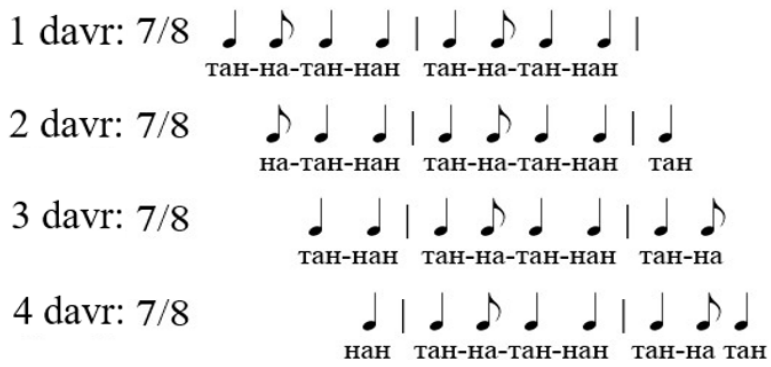
Shundan kelib chiqib, yuqorida qayd etilgan muammoning yechimiga muvofiq, A.A. Abdurashidov aruzning musiqiy ritmga asoslangan sharqona vazn tizimini o‘zlashtirishning yangi usulini ishlab chiqdi. Ushbu metodologiyaning asosiy qoidalari uning [1, 2, 3] asarlarida o'z aksini topgan (4-izoh).

Belgilangan metodologiyaga ko‘ra, Maqom akademiyasi talabalari ritm asosida vaznni qurish asoslarini o‘rganadilar. Doira o'yinini o'rganishning ikkita asosiy jihati ajratib ko'rsatilgan. Birinchisi, doira ijrochisiga o‘xshab, qo‘shiq aytmasdan, doirada yakkaxon o‘ynash texnikasini egallashdir. Ikkinchisi - qo'shiq aytish yoki cholg'u chalishni ritmik jo'r qilish. Ritmik tamoyillarni o‘rganish maqom ritmlarini, xalq ritmlarini o‘zlashtirishni, doirada turli ritmik tuzilmalarni improvizatsiya qila olish, doira chalishda turli usullardan foydalanishni o‘z ichiga oladi.

Ijodiy ifoda erkinligi va ritmik naqshning qat'iy, aniq bajarilishining uyg'un kombinatsiyasiga erishish juda muhim talabdir. Maqsad – maqom va usuli ritmlarining yaxshi urilgan va tuyg‘uda mustahkamlanishi, kuylashda berilgan ritmik tuzilish doirasidan chiqib ketmasligini ta’minlashdir [4, b. [196].

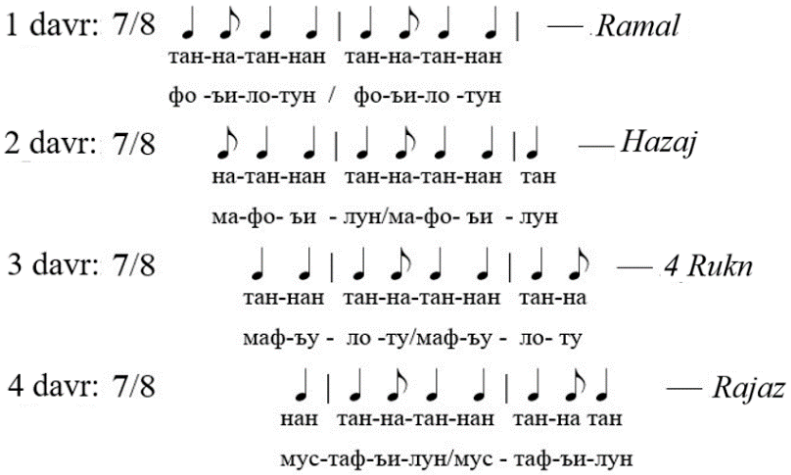
Avval ular musiqiy ritmlarni, shu jumladan vazn tizimini shakllantirishda ishtirok etadigan ritmlarni o'rganadilar. Asosiy ritmlardan biri 7/8 o'lchovda qurilgan bo'lib, u tizimli ravishda quyidagicha shakllanadi:

Qancha ritmik birliklar bo'lsa, shuncha ritmik davrlar paydo bo'ladi. Bunday holda, bu ritm to'rtta ritmik birlikka ega va shuning uchun u to'rtta davrdan iborat. Talabalar atonin tizimi ("tan", "nan" bo'g'inlari bilan urishlarni belgilash) yordamida ritmik davrlarning har birini o'qishini boshlaydilar — ya'ni har bir satrdagi urg'uli bo'g'ini aniq ajratib ko'rsatish orqali uning ritmik tuzilishini ta'kidlab, she'r o'qiydilar (1-rasm).

1-rasm. *7/8 o'lchovdagi ritmik davrlar*

Keyin talabalar taf'ilaning she'riy ruknlari yordamida ritmik davrlarni o'qishini boshlaydilar. Bunda to‘rt ritmik davrni o'qish uchun quyidagi formulalar qo‘llaniladi: fo’ilotun, mafo’ilun, maf’ulotu va mustaf’ilun, ular bir vaqtning o'zida ularning nomlarini aniqlaydi: fo’ilotun formulasi Ramal vaznini, mafo’ilun — Hazaj vaznini, maf’ulotu – 4 Raknni vaznini va mustaf’ilun — Rajaz vaznini belgilaydi (2-rasm):

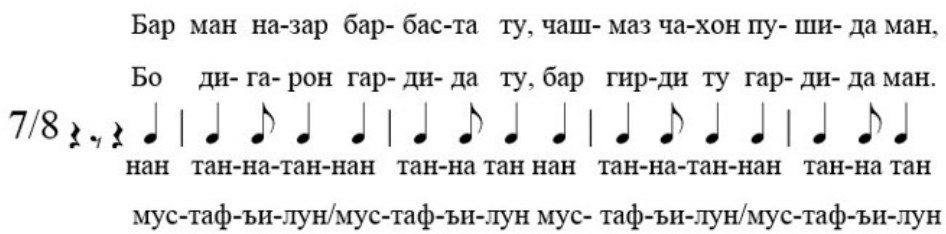

2-rasm. *Ritmik davrlarni she'riy ruknlar bilan o'qish:*

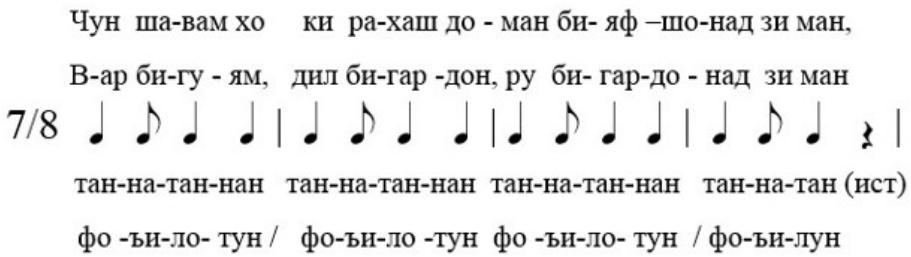
Keyin talabalar xuddi shu ritmik tuzilishni boshqa she'riy ifodada o'rganishga o'tadilar. Bu ritmik davrlarga asoslanib, ular ma'lum hajmdagi (to'rt, olti yoki sakkiz

ruknli) she'rlarni topadilar va ularni ashula shaklida ovoz chiqarib o'qiy boshlaydilar (3-rasm).

She’rning uch ritmik davrda – Ramal, Hazaj va Rajazda o‘qilishi:

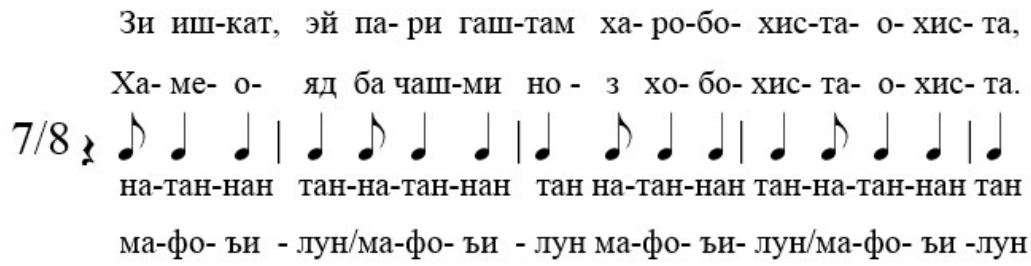

3-rasm. *1 davr - Ramali musammani mahzuf vaznida Hofiz baytlarida.*

4-rasm. *2-davr – Soib baytlarida Hazaji musammani solim* vaznida.

3-davr: 4 ruknni zarbida vazn tuzilmaydi.

5-rasm. *4-davr – Tajalli baytlarida Rajazi musammani solim vaznida.*

Demak, sharqona aruz tizimi bo‘lmish aruzni bilish professional maqomchilarni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Bu bilimlarni o‘zlashtirib, ijrochi bayt tanlashda va uni ijro etishda erkin bo‘ladi. U har xil murakkablikdagi turli vaznli she'rlarni mohirlik bilan tanlay oladi va ulardan o'z ijrochiligida

foydalana oladi. Aruzni o‘zlashtirishdan maqsad xonandalarning to‘g‘ri akademik kuylash, mumtoz vokal asarlarini ijro etish qonuniyatlarini erkin o‘zlashtirishi, misra, she’riy bo‘g‘inlarning usul va ohang ritmi bilan uyg‘un bo‘lishini ta’minlash va bularning barchasini erkin va mahorat bilan bajarishdir.

Eslatmalar:

1. Bu atama fanga 10-asrda kirib kelgan va cholg‘u (torli) cholg‘u cholg‘usida barmoqlarning joylashishini bildirgan. Undan oldin “parda” (forscha: “ohang”, “musiqa asbobi pardalari”) atamasi kelgan. Maqomotning modal tizimi azaldan u yoki bu cholg‘u asboblari (Shashmaqomda bu torli tanbur) bilan yaqin aloqada bo‘lgan [3, b. 217].
2. Shashmaqom olti maqomdan iborat makrosikl: Rost, Navo, Buzurg,Dugoh, Segoh va Iroq. Bunda “maqom” atamasi uch qismdan (yoki kichik sikllardan): bitta cholg‘u (Mushkilot) va ikkita vokal-cholg‘u (Nasr va Savt)dan iborat sikllarni bildiradi (bu haqda, masalan, qarang: [3, 218-b.]).
3. Atoqli maqom san’ati ustasi Barno Ishoqova doira chalishni yaxshi bilgan va o‘ziga mohirona jo‘r bo‘la olgan. Bu uning ajoyib improvizatsiya va ijodiy kashfiyot qobiliyatidan dalolat beradi.
4. Hozirda ushbu metodika davlat muassasalari – o‘rta maxsus musiqa maktablari, san’at kollejlari, M.Tursunzoda nomidagi Tojikiston davlat madaniyat va san’at instituti va T.Sattorov nomidagi Tojikiston milliy konservatoriyasi o‘quv reja va dasturlariga ham joriy qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Абдурашидов А. А. Изучение ритмики стиха и музыки: аруз и музыка: учебное пособие. 2-е изд., испр. Душанбе : Контакт, 2002. 52 с.
2. Абдурашидов А. А. Свет любви: стихи и песни для детей. Душанбе: Мир полиграфии, 2004. 107 с.

3. Абдурашидов А. А. Толковый словарь терминов Шашмакома. Душанбе: Адиб, 2016. 400 с.
4. Абдурашидов А. А. Шашмаком, XXI век: развитие классических музыкальных традиций на современном этапе // Шашмаком сабоклари: маколава маърузаларнинг иккинчи туплами. Ташкент, 2005. С. 188–202.
5. Галиахметова А. Ю. Маком и фалак – жанры традиционной музыки устной традиции // Вестник Московского государственного университета культуры и искусств. 2011. № 2. С. 217–220.
6. Дрожжина М. Н. Школа в каноническом музыкальном искусстве и современность (на примере деятельности Академии макома в Таджикистане) // Вестник музыкальной науки. 2019. № 2. С. 85–90.
7. Туйчиева Г. У. Система аруз: между традицией и модернизмом [Электронный ресурс] // ayk.gov.tr. 2015. С. 1653–1667. URL: https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TUYRCHİEVA-G.-U.-ТУЙЧИЕВА-Г.-У.-СИСТЕМА-АРУЗ-МЕЖДУ-ТРАДИЦИЕЙ-И-МОДЕРНИЗМОМ.pdf (дата обращения: 05.05.2019).

References

1. Abdurashidov, A. A. *Izuchenie ritmiki stikha i muzyki (Aruz i muzyka)* [Study of the Rhythm of Verse and Music (Aruz and Music)]. 2nd ed., rev. Dushanbe: Kontakt, 2002. (In Tajik)
2. Abdurashidov, A. A. *Svet lyubvi (Stikhi i pesni dlia detei)* [The Light of Love (Poems and Songs for Children)]. Dushanbe: Mir poligrafii, 2004. (In Tajik)
3. Abdurashidov, A. A. *Tolkovyi slovar' terminov Shashmakoma* [Explanatory Dictionary of Shashmakom Terms]. Dushanbe: Adib, 2016. (In Tajik)

4. Abdurashidov, A. “Shashmakom, XXI vek: razvitie klassicheskikh muzykal'nykh traditsii na sovremennom etape” [Shashmakom, 21st Century: Development of Classical Musical Traditions at the Present Stage]. In *Shashmakom saboklari. Makolava ma'ruzalarning ikkinchi tuplami*, 188–202. Tashkent, 2005.
5. Galiakhmetova, A. Yu. “Makom i falak – zhanry traditsionnoi muzyki ustnoi traditsii” [Makom and Falak – Genres of Traditional Oral Music]. *Vestnik Moskovskogo gosudarstvennogo universiteta kultury i iskusstv*, no. 2 (2011): 217–220.
6. Drozhzhina, M. N. “Shkola v kanonicheskom muzykal'nom iskusstve i sovremennost' (na primere deiatel'nosti Akademii Makoma v Tadzhikistane)” [School in Canonical Musical Art and Modernity (Based on the Activities of the Academy of Makom in Tajikistan)]. *Vestnik muzykal'noi nauki*, no. 2 (2019): 85–90.
7. Tuichieva, G. U. “Sistema aruz: mezhdu traditsiei i modernizmom” [The Aruz System: Between Tradition and Modernism]. 2015. Accessed May 5, 2019. https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TUYRCHİEVA-G.-U.-ТУЙЧИЕВА-Г.-У.-СИСТЕМА-АРУЗ-МЕЖДУ-ТРАДИЦИЕЙ-И-МОДЕРНИЗМОМ.pdf.